ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հնումը Կովկասն աւելի շատ ազգաբնակութիւն է ունեցել ներկայումս եղածից: Անդրկովկասի որոշ մասեր, որոնք այժմ անմարդաբնակ, անապատ են, մի ժամանակ ծաղկած վիճակում էին: Ստրաբոնը յիշատակում է, որ Մուղանի ու Միլի անապատները ծաղկած վայրեր էին, այնտեղ կենը յոյանի քաղաքներ կային: Երևանի նահանգի այն վայրերը, որոնք ներկայումս ամայի, անմշակ են, մի ժամանակ չէին, մարդաշատ էին: Ընդունում են, որ Կովկասն իր հնագոյն, խաղաղ ժամանակներում մօտ 16 միլիոն ազգաբնակութիւն է ունեցել (Է. Ռեկլիւ) այսինքն՝ ներկայից աւելի շատ: Ազգաբնակութեան այս նուազումը բացատրւում է երկրի անհանգիստ դրութեամբ: Անընդհատ պատերազմները, արշաւանքները, հսկայական գաղթերը զրկել են երկիրը իր ազգաբնակութեան մի խոշոր մասից:

Ներկայումս Կովկասը չունի իր մեծութեան համեմատ ազգաբնակութիւն. ազգաբնակութիւնն այստեղ շատ նօսր է: Կովկասի մօտ 362103, 49 քառակուսի վերստ տարածութեան վրայ ապրում է ընդամենը 11334080 հոգի, այսինքն մի քառակուսի վերստի վրայ 31, 2 [1]):

Մինչդեռ այդ տարածութիւնը կարող է աւելի շատ ազգաբնակութիւն ընդգրկել իր մէջ: Ըստ Էլ. Ռեկլիւի Անդրկովկասը գտնուելով բարեխառն գօտում, ճոխ, բազմազան բուսականութիւն ունենալով, պաշտպանուած լինելով ցուրտ հիւսիսաբեւեռեան քամուց, ապահովուած առատ անձրևներով, կարող է բաւական մեծ ազգաբնակութիւն կերակրել: Եթէ Կովկասի ջրանցքները վերանորոգուեն, նորերը կառուցանուեն, նրա ազգաբնակութիւնը կարող է կրկնապատկուել: Կովկասի լաւ ոռոգուած դաշտերը կարող են Ֆրանսիացիների չափ ժողովուրդի կերակրել [2]):

Կովկասի ազգաբնակութեան վերաբերեալ բաւական տեղեկութիւններ են ժողովուել տարիների ընթացքում, որոնց մշակումը հետաքրքիր արդիւնքներ տալ կարող է: Ներկայ յօդուածում ես փորձում եմ՝ հիմնուած եղած վիճակագրական

---

1) Кавказскій Календарь на 1913 г

2) Э. Реклю. Азія. եր. 59.

տեղեկութիւնների վրայ, մի քանի դիտողութիւններ անել Անդրկովկասի ազգաբնակութեան շարժումների, փոփոխութիւնների վրայ:

Կովկասեան ազգաբնակութեան վիճակագրութիւնը, չնայած որ քառասնական թուականներից է սկսւում, շատ անկանոն, պակասաւոր է: Միւս կողմից երկրում այնպիսի դէպքեր են տեղի ունեցել (նոր երկրների նուաճում, ներգաղթ, արտագաղթ, պատերազմներ և այլն), որ հնարաւոր չէ ազգաբնակութեան աստիճանական աճեցման, կամ փոփոխութեան հետևել սկսած քառասնական թուականներից: Եթէ մեծ աշխատանք գործադրուի գուցէ հնարաւոր լինի մի մօտաւոր գաղափար տալ այդ մասին: Իմ յօդուածի նպատակից այդ, ի հարկէ, դուրս է:

Ընդհանուր առմամբ պէտք է ասել, որ Կովկասեան վիճակագրութիւնը դեռ շատ պակասութիւններ ունի, գիտութեան պահանջներին չէ համապատասխանում, ազատ չէ սխալներից: Այնպէս որ չափազանց զգուշութիւն է պահանջւում: Ինչ որ տրւում է, պէտք է մօտաւորապէս ընդունել:

Անդրկովկասի ազգաբնակութեան աճեցման, կամ փոփոխութիւններին ես պէտք է հետևեմ սկսած 1886 թուականից: Բայց հետաքրքիր է և աւելորդ չի լինի իմանալ, թէ դրանից առաջ որքան էր Անդրկովկասի ազգաբնակութեան ընդհանուր թիւը, ինչքան այդ հնարաւոր է: Վիճակագրական տեղեկութիւնները մինչև 1886 թ. բաւական խառն, անկանոն են: Դրա համար ես հեռուն գնալ չեմ կարող: Ամենից յարմար եմ գտնում վերցնել 1865 թ. տեղեկութիւններն Անդրկովկասի ազգաբնակութեան մասին:

Անդրկովկասի	ազգաբնակութիւնը	տարածութիւնը	1 քառ. վ. վրայ ապր. 1865 թ. [1]
Դաղստանի շրջան	475801	23724, 0	20, 0
Թիֆլիզի նահանգ	598526	42881, 0	14, 0
Բագուի »	848642	57749, 4	14, 7
Երևանի »	437719	25607, 6	17, 1
Քութայիսի »	427079	16134, 1	26, 5
Մինգրելիա	194614	8108, 3	24, 0
Սուխումի շրջան	79195	6941, 7	11, 4
Ընդամենն Անդրկովկաս.	3061576	181146, 1	16, 6

Այս թուերը, ի հարկէ, բոլորովին ճիշտ չեն, և դժուար է

1) Кавказскій Календарь на 1867 г.

որանց վրայ հիմնուած եզրակացութիւններ հանել։ Այս տրւում է մի մօտաւոր գաղափար կազմելու այն ժամանակուայ ազգաբնակութեան մասին։

Կովկասի ազգաբնակութեան վերաբերեալ քիչ թէ շատ կանոնաւոր տեղեկութիւնները սկսւում են 1886-*ի մարդահամարից։ Այս թուականից էլ կը հետևեմ ազգաբնակութեան շարժման։ Այստեղ հնարաւոր չէ և կարիք էլ չկայ ազգաբնակութեան շարժման տարիներով հետևել, այլ ես կը վերցնեմ երկար ժամանակամիջոցով—տասնամեակներով—որքան այդ ինձ թոյլ կըտան վիճակագրական տեղեկութիւնները։ Ի հարկէ, ինչքան մեր օրերին մօտենանք, այնքան տեղեկութիւնները շատանում, բազմակողմանի և լրիւ են դառնում։*

Ըստ 1886 *թ. վիճակագրութեան Անդրկովկասի ազգաբնակութեան ընդհանուր թիւն էր* 4881343, *որը նահանգների վրայ բաժանուած էր հետևեալ կերպ։*

Անդրկովկաս

նահանգներ

Թիֆլիզի	808143	*Գանձակի*	728943	*Դաղստանի շրջ.*	592780
Քութայիսի	923306	*Երևանի*	670405	*Կարսի շրջ.*	174044
Բագուի	712703	*Սևծովեան*	18125	*Սուխումի շրջ.*	74449

Սեռերի յարաբերութիւնը հետևեալն էր.

Ամբողջ Անդրկովկասում տղամարդկանց թիւն էր 2642875, *իսկ կանանցը* 2238468։ *Այսինքն տղամարդիկ կազմում են մօտաւորապէս* 54%, *իսկ կանայք* 46%։

Ըստ նահանգների սեռերի յարաբերութիւնն էր.

	Ազգաբնակութիւն	
Նահանգ	*արական*	*իգական*
Թիֆլիզի	440735	367408
Քութայիսի	329681	350236
Սուխումի շրջ.	36924	31849
Բաթումի	491811	433680
Գանձակի	410640	321483
Բագուի	401257	311446
Երևան	361627	308788
Դաղստանի շրջ.	322787	299481
Կարսի շրջան	139377	128954
Զաքաթալի շրջան	39948	34501
Անդրկովկասում	2642875. 54%	2238468. 46%

Ըստ ազգաբնակութեան խտութեան Անդրկովկասում մի քառակուսի վերստի վրայ ապրում էր 21,8 *հոգի։ Նահանգներում խտութիւնը հետևեալն էր.*

Թիֆլիզի	23. 2 հոգի
Քութայիսի	40, 2 »
Սուխումի շրջ.	29, 1 »
Գանձակի	19, 2 »
Բագուի	20, 7 »
Երեւանի	29. 0 »
Կարսի շրջ.	10, 4 »
Դաղստանի շրջան	22, 9 »
Սեւծովեան	21, 2 »
Անդրկովկաս	21, 8 հոգի:

Ըստ կրօնի ուղղափառների թիւն էր (ռուսներ, վրացիներ և այլք) Անդրկովկասում 1090831, Լուսաւորչականների 712079, շիաների 670168, սիւննիների 1127392: (Այս տեղեկութիւնները հանուած են հոգեւոր վարչութիւնների հաշուետուութիւններից [1]):

Մօտաւորապէս տասը տարուայ ընթացքում (1886—1897) Անդրկովկասի ազգաբնակութիւնը ըստ 1897 թուի մարդահամարի հետեւեալ փոփոխութիւններն է ցոյց տալիս:

Անդրկովկասի ազգաբնակութեան ընդհանուր թիւն է 5516139, որը նահանգների վրայ հետեւեալ կերպ է բաժանուած:

Անդրկովկաս
նահանգներ

Թիֆլիզի	958775	Սեւծովեան	54228
Քութայիսի	1075861	Դաղեստանի	586636
Բագուի	789659	Կարսի	292498
Գանձակի	871557	Զաքաթալի	82168
Երեւանի	804757		
		Անդրկովկաս	5516139

Սեռերի յարաբերութիւնը հետեւեալն է. տղամարդկանց թիւն է 2979702, իսկ կանանցը 2536437. այսինքն տղամարդիկ կազմում են մօտաւորապէս 54, 10%, իսկ կանայք 45, 90%:

Ըստ նահանգների սեռերի յարաբերութիւնը.

Նահանգ	ազգաբնակութիւն	
	արական	իգական
Թիֆլիզի	526349	432426
Քութայիսի	433750	397397
Սուխումի շրջ.	55165	45333
Բաթումի	567393	508468

1) Кавказскій Календарь на 1889 г. (վիճակագրութիւնը 1884 թուականից է):

Գանձակի	479433	392124
Բագուի	437779	351880
Երևանի	429689	375068
Դաղստանի շրջ.	300155	286481
Կարսի շրջան	162723	129775
Զաքաթալի շրջ.	44421	37747
Անդրկովկասում	2979702. 54,10%	2536437. 45,90%

Ծնունդների և մահուան յարաբերութեան մասին որոշ գաղափար է տալիս հետևեալ վիճակագրական տախտակը.

Նահանգ	1898 թ. ծնուել են			1898 թ. մեռել են			աւելացել են		
	ար.	իգ.	երկու սեռի	ար.	իգ.	երկու սեռի	ար.	իգ.	երկու սեռի
Թիֆլիսի	18958	16196	35154	12062	10036	22098	6896	6160	13056
Բագուի	10984	9123	20107	8027	6422	14449	2957	2701	5658
Քութայիսի	16190	14751	30941	9484	8781	18265	6706	5970	12676
Գանձակի	12148	8917	21065	7827	5857	13784	4321	2960	7281
Երևանի	17147	15158	32305	10004	8841	18845	7143	6317	13460
Դաղստանի	7779	6793	14572	7191	5465	12656	588	1328	1916
Կարսի	4760	4046	8806	2279	1956	4235	2481	2090	4571
Ընդամենը*)	87966	74984	162950	56874	47458	104332	31092	27526	58618

Այսպէս ծնուողների թիւն է 162950, իսկ մեռնողներինը 104332. ուրեմն ծնուողներն աւել են 58618-ով։ Ծնուողների և մեռնողների սեռերի յարաբերութիւնը համարեա թէ նոյն է, ինչ որ տղամարդկանց և կանանց ընդհանուր յարաբերութիւնը։ Շատ տղամարդիկ են ծնւում, շատ էլ մեռնում, իսկ կանայք համեմատօրէն քիչ են ծնւում և քիչ մեռնում։ Արական սեռին պատկանող մեռնողները կազմում են 54.5%, իսկ իգականը՝ 45,5%. տղամարդկանց ծնունդները կազմում են 54%, իսկ կանանցը՝ 46%։

Տասը տարուայ ընթացքում Անդրկովկասի ազգաբնակութիւնն աւելացել է 813241-ով։ Մի քառակուսի վերստի վրայ 1897 թ. ապրում էին 26 հոգի։ Ըստ նահանգների ազգաբնակութեան խտութիւնը հետևեալն է ցոյց տալիս.

Նահանգ	1 ք. վ. վրայ ապրում են 1897 թ.
Թիֆլիսի	23, 2
Քութայիսի	33. 5
Բագուի	22, 9

*) Առանց Սուխումեան նահանգի եւ Զաքաթալի շրջանի.

Գանձակի	22, 4
Երեւանի	34, 6
Սեւ ծովի	8, 4
Դաղստանի	22, 4
Կարսի	17, 9
Զաքաթալի	21, 8
Անդրկովկասում	26, 0

Այժմ հետաքրքիր է իմանալ Անդրկովկասում ապրող բազմացեղ, բազմալեզու ազգերի թիւն ու թուական յարաբերութիւնը: Բայց կարիք չկայ բոլոր ազգերը թուելու, մի կողմ թողնելով մանր, երկրորդական ազգերը, տեսնենք թուական ինչ յարաբերութիւն կայ երկրի չորս գլխաւոր ազգերի—հայերի, վրացիների, թուրքերի և ռուսների մէջ։

Ըստ 1898 թ. վիճակագրութեան Անդրկովկասի ազգաբնակութեան ընդհանուր թիւն է 5516139, որից հայեր 939131, վրացիներ 1191999 [1]), ռուսներ 122257, թուրքեր 1209885, իսկ մնացածը կազմում են միւս ազգութիւնները:

Ըստ նահանգների այդ չորս գլխաւոր ազգերը հետեւեալ կերպ են բնակուած.

Նահանգ	ռուսներ	վրացիներ	հայեր	թուրքեր
Թիֆլիզի	35750	396673	193610	68376
Քութայիսի	4907	791383	16399	28364
Երեւանի	4152	33	375700	258057
Գանձակի	8089	186	258324	407957
Բագուի	42432	11	55459	377521
Դաղստանի	5421	94	1054	17697
Կարսի	10695	9	37094	41823
Սեւ ծովի	10654	123	970	—
Զաքաթալի	177	3703	521	21090
Ընդամենը	122257	1191999	939131	1209885

Այս թուերը բոլորովին ճիշտ չեն, այլ մօտաւոր գաղափար են տալիս ազգերի թուական յարաբերութեան մասին: Հիմնուած այդ թուերի վրայ՝ ռուսները ազգաբնակութեան 0, 22% են կազմում, վրացիները 21%, հայերը 17% իսկ թուրքերը 21, 90%: Մնացած 39, 98% կազմում են միւս ազգութիւնները:

Վերջին վիճակագրական տեղեկութիւններն Անդրկովկասի ազգաբնակութեան մասին 1912 թուականից է: Այս տեղե-

1) Վրացիների մէջ հաշուած են եւ ազգակից մահմեդականները:

կութիւնները ժողովուած են վարչութեան (ադմինիստրացիայի) ձեռքով։ 1897 թ.-1912 թ. կարելի էր երկու շրջանի բաժանել (1897-1907 և 1907-1912), բայց ես յարմար եմ համարում փոխանակ տասնամեակի տասն և հնգամեակ վերցնել։

Ըստ 1912 թ. վիճակագրութեան Անդրկովկասի ազգաբնակութեան ընդհանուր թիւն է 7323025. այդ նահանգների վրայ հետևեալ կերպ է բաժանուած։

Նահանգ	ազգաբնակութեան թիւը.
Բաքուի	796811
Բաքուի քաղաքապետութ.	378173
Բաթումի շրջան	161239
Դաղստանի »	684580
Գանձակի նահանգ	1125152
Կարսի շրջան	371903
Զաքաթալի շրջան	81103
Քութայիսի	988917
Սուխումի	167735
Թիֆլիսի	1338216
Սև ծովի	166960
Երևանի	1062596
Անդրկովկասում	7323025

Սեռերի յարաբերութիւնը հետևեալն է։ Տղամարդկանց թիւն է ամբողջ Անդրկովկասում 3920253, իսկ կանանց՝ 3402777։ Տղամարդիկ կազմում են ազգաբնակութեան 53, 55 %, իսկ կանայք՝ 46, 45 %։

Սեռերի յարաբերութիւնն ըստ նահանգների

Նահանգ	արական		իգական	
Բաքուի	427656		369155	
Բաքուի քաղաքապետ.	220714		157459	
Բաթումի	87261		73978	
Դաղստանի	354086		330494	
Գանձակի	595574		529578	
Զաքաթալի	44172		36931	
Կարսի	191842		180061	
Քութայիսի	528455		460462	
Սուխումի	98667		68708	
Թիֆլիսի	709676		628540	
Սև ծովեան	100454		66506	
Երևանի	561696		500900	
Անդրկովկասում	3920253	53, 55%	3402772	46, 45%

Անդրկովկասի քաղաքների ազգաբնակութեան մէջ սեռերի յարաբերութիւնը մի քիչ փոխուած է։ Տղամարդիկ քաղաքներում կազմում են 55, 55°|₀ իսկ կանայք 44, 45°|₀։

Հետաքրքիր է իմանալ քաղաքներում ապրող ազգաբնակութեան թիւը, նրա յարաբերութիւնը ընդհանուր ազգաբնակութեան թւի համեմատութեամբ և այլն։

Քաղաքների ազգաբնակութիւնը

Նահանգի	քաղաք. ազգաբնակութիւնը		
	արական	իգական	միասին
Բագուի նահ.	42238	39863	80201
Բագուի քաղ.	141698	108113	249809
Բաթումի	15009	9460	24559
Դաղստանի	40746	23604	64350
Գանձակի	71907	63389	135296
Զաքաթալի	2676	1287	4963
Կարսի	35486	13763	49249
Քութայիսի	47365	32532	79897
Սուխումի	33795	14572	48368
Թիֆլիսի	205703	193375	399078
Սև ծովեան	59764	38626	98390
Երևանի	57766	48129	105895
Անդրկովկ. քաղաքներում	734241 (55, 55°|₀)	587713 (44, 45°|₀)	1321954

Այսպէս Անդրկովկասի բոլոր քաղաքներում ապրում են ընդամենը 1321954 հոգի։ Համեմատած ամբողջ ազգաբնակութեան թւի հետ քաղաքների ազգաբնակութիւնը կազմում է 18°|₀։

Ծնունդների, մեռնողների և ամուսնացողների մասին հետևեալ տեղեկութիւնները կան 1911 թ. (վարչութեան տուած)։

	Ծնունդների թիւը			Մեռնողների թիւը				ամուսնացողների
Նահանգ	արակ.	իգակ.	միասին	արակ.	իգակ.	միասին		թիւը
Բագուի	9802	8302	18104	6699	5873	12572	+ 5532	6374
Բագ. քղք.	5073	4860	9930	2585	2265	4850	» 5081	1083
Դաղստան	8800	76400	16440	5690	4827	10517	» 5923	7219
Գանձակ	12386	10203	22589	7475	6146	13621	» 8968	7294
Բաթում	2159	2002	4161	1530	1251	2781	» 1380	1366
Զաքաթ.	1183	957	2140	881	673	1554	» 586	1077
Կարս	7250	631	13781	3524	3031	6555	» 7226	2929
Քութայիս	13392	12432	25824	7175	6536	13711	» 12112	8293

Սուխումի	2187	1897	4084	1128	746	1874	» 2210	1297
Թիֆլիզի	19930	17216	37146	11861	10159	22020	» 15126	10283
Սև ծով.	2651	2368	5019	1608	1001	2609	» 2410	1340
Երևանի	17562	15386	3294	9448	8459	17907	» 15014	7971
Անդրկով-կասում	102373	89794	192167	59604	50967	110576	+81596	53597

Այսպէս Անդրկովկասում ծնունդների թիւն է 192167, որից արու 102373 (53, 27%) և էգ 89794 (46, 73%). իսկ մեռնողների թիւն է 110576, որից արու 59604 (54%) և էգ 50967 (46%)։ Տարեկան աճեցումն է 81596։

Նահանգ.	տարածութ.	ազգաբն. թիւը	և խտութ.	1 քառ.
Բաք. նահ.	33345, 25 ք. վ.	796811	23, 9	վերստի վրա
Բաք. քղքպ.	931, 20	378173	406, 2	»
Դաղստանի	26105, 43	684580	26, 2	»
Բաթումի	6129, 14	161239	26, 3	»
Գանձակի	38922, 22	1125152	28, 9	»
Կարսի	3502, 24	371963	22, 6	»
Զաքաթալի	16466, 15	81603	23, 2	»
Քութայիսի	18535, 12	988917	53, 3	»
Սուխումի	5791, 79	167725	28, 9	»
Թիֆլիզի	35904, 04	1338216	37, 8	»
Սևծովեան	7328, 31	166960	22, 8	»
Երևանի	23194, 78	1062596	45, 8	»
Անդրկովկ.	216053, 33 ք. վ.	7323025	33, 8 հոգի	

Այսպէս Անդրկովկասում ամենից խիտ ազգաբնակութիւն ունի Բագուի քաղաքապետութիւնը, որ մի քառ. վերստի վրայ ապրում են 406, 2 հոգի. իսկ ամենից նօսր բնակութիւն ունի Կարսի շրջանը, ուր մի քառ. վերստի վրայ ապրում են 22, 6 հոգի։ Բագուի քաղաքապետութիւնից յետոյ ազգաբնակութեան խտութեամբ երկրորդ տեղն է բռնում Քութայիսի նահանգը (53, 3 հոգի մի քառ. վերս.) իսկ երրորդ տեղը Երևանի նահանգը (45, 8 հոգի մի քառ. վերս. վրայ)։ Տարածութեամբ ամենամեծ նահանգն է Գանձակինը (38922, 22 ք. վերս.), երկրորդը Թիֆլիզինը (35904, 04 ք. վ.)։ Անդրկովկասի ազգաբնակութեան խտութիւնը (33, 8 մի քառ. վերս. վրայ) պէտք է շատ քիչ համարել։ Այդ ապացոյց է երկրի յետամնացութեան։

Այժմ հետաքրքիր է իմանալ, թէ Անդրկովկասում ինչ ազգեր են ապրում, որքան է իւրաքանչիւրի թիւը, և երկրի չորս գլխաւոր ազգերի մէջ թուական ինչ յարաբերութիւն կայ։

Ազգեր	արական	իգական	միասին	Որ °/₀ ազգաբն.
1. Ռուսներ	308516	243645	552161	0, 75
2. Եւրոպ. այլազ.	49529	38372	87901	—
3. Քարթվելցիներ	868964	766569	1635533	22, 33
4. Հայեր	870913	765573	1636486	22, 33
5. Կովկ. լեռն.	407128	378996	786124	—
6. Քրդեր	66282	58498	124780	—
7. Թուրք. տաճ.	1220777	1036988	2257765	32 °/₀
8. Ցիգաններ	744	573	1317	—
9. Հրէաներ	41390	33869	77259	—
10. Ասիակ. այլ ազգ.	85810	78689	164499	—
Ընդամենն Անդրկովկասում	3920253	3402772	7323025	

Այսպէս թւական առաւելութեամբ առաջին տեղը բռնում են թուրքերը—տաճիկները (32°/₀), հայերը և վրացիները համարեա թէ հաւասար են (22, 33°/₀), իսկ ռուսները այդ չորս ազգերի մէջ վերջին տեղն են բռնում (0, 75)։ Այս չորս ազգերն Անդրկովկասում կազմում են ազգաբնակութեան 77,41°/₀. մնացածը կազմում են միւս ազգերը։

Ըստ նահանգների այդ չորս ազգերը հետևեալ կերպ են բնակուած.

Նահանգ	Ռուսներ	Քարթվելցին.	Հայեր	Թուրք.-տաճիկ.
Բագուի	64287	755	42280	609268
Բագ. քաղ.	103597	2662	73441	162983
Բաթումի	10169	87729	17313	40606
Դաղստանի	30802	371	4392	76980
Գանձակի	34312	1085	378785	682885
Զաքաթալի	792	5226	3302	20014
Կարսի	18321	1603	108180	132137
Քութայիսի	16177	948663	5438	1093
Սուխումի	25399	27088	10167	11379
Թիֆլիսի	118262	551827	382365	132915
Սև ծովեան	114081	6611	13976	5467
Երևանի	15934	1264	596254	382208
Ընդամենը	552161	1635533	1636486	2357765

Այս տախտակից երևում է, որ ռուսները ցրուած են ամեն կողմերում։ Վրացիները մեծամասնութիւնն են կազմում Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգներում։ Հայերի ու թուրքերի թւական յարաբերութիւնը բաւական հետաքրքիր է։ Բագուի նահանգում թուրքերը մեծամասնութիւն են կազ-

մում. իսկ Գանձակի և Երևանի նահանգներում խառն են հայերի հետ։ Այժմ հետաքրքիր է այդ երկուսի թուական յարաբերութիւնը որոշել։ Ընդհանուր կերպով վերցրած Գանձակի նահանգում թուրքերը կազմում են 60, 69%, իսկ հայերը 56, 11%։ Երևանի նահանգում թուրքերը կազմում են 35,97%, իսկ հայերը 56,11%։ Բայց այս թուերը բաւարար չեն, արժէ այդ երկու ազգերի թուական յարաբերութիւնը ըստ գաւառների որոշել, որը և շատ բան կարող է տալ։

Հայերի և մահմեդականների թուական յարաբերութիւնը Գանձակի և Երևանի նահանգներում ըստ 1912 թ. տուեալների։

Նահանգ	հայեր	շիաներ	սիւննիներ	ընդհանուր ազգաբնակ.
Գանձակի	378785	426341	256544	1125152
1. Արէշի գաւառ.	15275	9622	52012	78682
2. Ջւանշիրի »	24147	52276	10365	87453
3. Գանձակի »	49417	91897	48482	213302
4. Զանգեզ. »	85788	108506	23033	219313
5. Ղազախի »	57781	44688	20406	129798
6. Կարեագ. »	19488	42333	14823	78380
7. Նուխու »	34700	5644	83084	144214
8. Շուշու »	92192	71375	4449	174000

Գանձակի նահանգում միայն Շուշու գաւառում հայերը մեծամասնութիւն են կազմում։ Միւս եօթը գաւառներում գերակշռում են մահմեդականները։ Սիւննիները գերակշռում են Արէշի և Նուխու գաւառներում, իսկ մնացածներում, և ընդհանրապէս այս նահանգում գերակշռութիւնը պատկանում է շիաներին։

Նահանգ	հայեր	շիաներ	սիւննիներ	ընդհանուր ազգաբնակ.
Երևանի	596254	376556	5647	1062596
1. Ալէքսան. գաւառ.	193104	8042	56	217910
2. Նախիջև. »	52460	74140	16	128489
3. Նոր Բայազ. »	113476	40744	3936	166210
4 Սուրմալուի »	30718	42595	453	98892
5. Շարուր Դար. »	26615	60167	754	90701
6. Երևանի »	78447	102569	402	199577
7. Էջմիածնի »	101084	48299	30	160817

Երևանի նահանգում հայերը մեծամասնութիւն են կազմ. Ալէքսանդրապոլի, Նոր-Բայազէտի և Էջմիածնի գաւառներում։ Միւս չորս գաւառներում գերակշռում են մահմեդականները։

Այս նահանգում սուննիները շատ քիչ տոկոս են կազմում. մեծամասնութիւնը շիաներ են: Առհասարակ Անդրկովկասում շիաները շատ են սուննիներից (շիաներ 1367369, սուննիներ 890596): Հետաքրքիր է հայերի և թուրքերի թուական համեմատութիւնը ըստ գիւղերի, գիւղական համայնքների վերցնել: Բայց դեռ հարկաւոր նիւթերը պակասում են: Թէև 1909 թ. այդ. անտակ մի վիճակագրութիւն կայ: 1)

Նահանգ.	գիւղերի թիւ.	ազգաբն.	ազգեր: թուրք.		հայ.	այլազ.
Գանձակի (1909)	1676	898856	503522	*87598	275281	32465
I. Արէշի գաւառ	131	67820	54035		13785	
1. Ոստիկան. մաս	50	31742	»	—		—
2. » »	49	26150	21092		5418	
3. » »	32	9568	1201		8367	
II Ջաւանշ. գաւառ	305	87748	65198		22263	287 ռուս.
1. Ոստիկան. մաս	73	35529	30489		5040	
2. » »	135	19391	18027		1364	
3. » »	97	32828	16682		15869	287 ռուս.
III Գանձակի գաւ.	230	131592	89261	1800	23660	16871
1. Ոստիկան. մաս	61	21922	21165		—	757 գերմ.
						2234 »
2. » »	64	34252	16880		11508	3630 ռուս.
3. » »	37	20151	14508		5081	562 »
4. » »	19	30702	28127		—	2575 գերմ.
5. » »	39	19827	3843	1800	7071	7113 ռուս.
6. » »	10	4738	»	»	»	»
IV Ղազախի գաւ.	145	121350	57558	9057	49815	4396
1. Ոստիկան. մաս	43	23255	22079		652	524 գերմ.
2. » »	27	31886	17679		14207	—
3. » »	38	38214	3552	4371	25895	4396
4. » »	37	27995	14248	4686	9061	
V. Նուխու գաւ.	143	96524	42131	39185	13622	1586
1. Ոստիկան. մաս	33	23556	11713	5959	5884	—
2. » »	35	17802	7687	10115	—	—
3. » »	38	26702	12081	5907	7738	1586 հրէն.
4. » »	37	28464	10650	17814	—	5393
VI Զանգեզ. գաւ.	317	187851	86847	34626	60985	

1) Кавказскій календарь на 1910 г.

*) Թուրքերի և հայերի միջև դրածը նշանակում է հայեր և թուրքեր խառն են:

1. Ոստիկան. մաս	55	32647	11895		19712	1040 ռ. ս.
2. » »	54	67285	27565	7490	32230	—
3. » »	92	34078	25775	7471	832	—
4. » »	64	33505	17394	9258	6853	—
5. » »	33	14760	10704	—		4353 թ. ռ.
6. » »	19	5576	4218		1358	
VII Կարեագ. գաւ.	173	70074	50035	2390	15720	1389
1. Ոստիկան. մաս	42	15122	10793	2390	—	1389
2. » »	60	30884	20811	—	10073	—
3. » »	71	24078	18431		5647	
VIII Շուշու գաւ.	245	135907	58457		75431	2019
1. Ոստիկան. մաս	57	40886	5045		35372	469 ռուս.
2. » »	60	48326	6717		40059	1550 »
3. » »	84	23511	Թուրքեր		—	—
4. « «	44	23184	»		—	—
Երեւանի նահանգ	1288	823815	309528		463834	46347
I. Երեւանի գաւ.	213	55933	65954		46964	9568
1. Ոստիկան. մաս	43	26573	21326		5247	—
2. » »	56	23171	9520		13120	531
3. » »	51	29091	7150		20239	1702
4. » »	63	41651	27958		8358	5335
II Էջմիածնի գաւ.	218	130982	36173		87913	6894
1. Ոստիկան. մաս	32	78672	7557		21115	
2. » »	64	49332	10560		38704	68 քրդ.
3. » »	44	32413	10230		19805	2378 բ ա ս
4. » »	78	20565	7826		8291	4447 քրդ
III Շարուր Դար. գ.	163	80174	55571		23241	1362
1. Ոստիկան. մաս	62	36678	30582		4983	1113 բ ա ս
2. » »	101	43496	24989		18258	249 քրդ.
IV Սուրմալ. գաւ.	227	91535	41990		29734	19811 քրդ.
1. Ոստիկան. մաս	61	40305	14709		19912	5684 քրդ.
2. » »	59	22124	14105		2975	5044 »
3. » »	107	29106	13176		6847	9083 »
V Նախիջեւ. գաւ.	167	106981	60524		45537	920
1. Ոստիկան. մաս	31	25596	11989		12972	635 քրդ.
2. » »	47	27181	14546		12350	285 ռուն.
3. » »	37	24832	16764		8068	—
4 » »	52	29372	17225		12147	—
VI Նոր Բայազ. գ.	135	140034	42886		91428	5720
1. Ոստիկան. մաս	41	46766	9311		25129	2326 ռս. քուրդ, յոյն

2. » «	21	27903	4160	21294	2449	ռուս.
3. » »	49	41484	26911	13707	866	քուրդ
4. » »	24	33881	2504	31298	79	»
VII Ալէքսանդր. գ.	165	153623	6430	139015	9188	—
1. Ոստիկան. մաս	37	43618	4947	36788	1883	ռուս. յն
2. » »	46	37272	1483	30059	5730	քուրդ
3. » »	44	32296	—	31731	565	»
4. » »	38	40437	—	հայեր	—	

Այսպէս մասնաւորեցրած պատկերն աւելի պարզ է: Այս թուերն էլ մօտաւորապէս նոյն են ասում, ինչ որ ըստ գաւառների ցոյց է տրուած հայերի և թուրքերի թուական յարաբերութիւնը, միայն աւելի մանրամասն: Միւս կողմից իմանում ենք, որ հայ և թուրք խառն գիւղեր այնքան շատ չեն, այլ սպասածից աւելի քիչ: Երևանի նահանգում համարեա թէ չկան, իսկ Գանձակի նահանգում 1676 գիւղերից խառն հայ և թուրք բնակչութիւն ունեն 98 գիւղ, որոնց բնակչութեան թիւն է 87598:

Անդրկովկասի չորս գլխաւոր ազգերի մէջ սեռերի յարաբերութիւնը հետևեալն է:

Ազգեր	արակ.	իգակ.	միասին	արակ. %	իգակ. %
Ռուսներ	308516	243645	522161	56, 39	43, 61
Քարթվելցիներ	868964	766569	1635533	53 00	47, 00
Հայեր	870913	765573	1636486	53, 25	46, 80
Շիաներ	734212	633158	1367369	53, 78	46, 33
Սիւննիներ	486765	403831	890596	54, 10	45, 90

Ինչպէս այս համեմատութիւնից երևում է հայերի, վրացիների և թուրքերի մէջ սեռերի տոկոսների առանձին տարբերութիւն չկայ, միայն ռուսների մէջ տղամարդիկ աւելի են կանանցից 2, 76%-ով: Ծնունդների և մահերի վիճակագրութիւն ըստ ազգութիւնների, դժբախտաբար, չի պահւում: Եթէ այդ պահուի, հնարաւոր կլինի որոշել իւրաքանչիւր ազգի տարեկան ճիշտ աճեցումը, որը բաւական կարևոր է: Ընդհանրապէս պէտք է ասել, որ ծնունդների և մահերի վիճակագրութեան վրայ հարկաւոր ուշադրութիւն չեն դարձնում մեզնում:

Ըստ կրօնի Անդրկովկասի ազգերը հետևեալ կերպ են բաժանուած

1. Ուղղափառներ 2004361
   Ռուսներ 454892
   Վրացիներ 1546309

	Հայեր		3160
2.	Ռուս սեկտանտներ		97271
3.	Հայ լուսաւորչականներ		1575653
4.	Մահմեդականներ		3172569
	Շիաներ	1367373	
	Սիւննիներ	890596	
	Վրացիներ	89224	
	Քրդեր	101270	
	Լեռնականներ	724106	
5.	Ասխական այլ քրիստոնեայ ազգեր		164494
6.			75259
7.	Այլ դաւանանքների պատկանող		207293
	Լեհեր և գերմանացիներ	87901	
	Հայեր	57675	
	Լեռնականներ	61717	
8.	Եզդիներ		24508
9.	Ցիգաններ (?)		1317

Կրօնների առաջին տեղը բռնում է Անդրկովկասում մահմեդական կրօնը, երկրորդ տեղն՝ ուղղափառութիւնը, իսկ երրորդ տեղը լուսաւորչականութիւնը։ Բաւական աչքի է ընկնում վրացի մահմեդականների թիւը (89224) և հայ ոչ լուսաւորչականներինը (բողոքական և կաթոլիկ 56765, ուղղափառ 3160, միասին 59925)։

Այժմ այս բոլորից յետոյ կարելի է դիմել ժամանակագրական համեմատութիւնների և մօտաւոր եզրակացութիւններ հանել Անդրկովկասի ազգաբնակութեան 26 տարուայ ընթացքում կրած փոփոխութիւնների, շարժումների մասին։ Կրկնում եմ, չնայած դեռ վիճակագրութիւնը պակասաւոր է, իրաւունք չէ տալիս վերջնական եզրակացութեան յանգել, բայց մի մօտաւոր գաղափար ստանալ կարելի է։

Անդրկովկասի ազգաբնակութիւնը 26 տարուայ ընթացքում հետևեալ համեմատական աճեցումն է ցոյց տալիս։

Նահանգ	1886	1897	+	%	1912	+	%
Թիֆլիզ	808143	958775	150628	17	1338216	379441	39
Քութայ.*)	923306	1075861	152555	16	1317891	242030	22
Բագուի*)	712703	789659	76965	11	1174984	385325	48

*) 1897 Թ. Քութայիսի նահանգի մէջ են եղել այժմեան Սուխումի շրջանը եւ Բաթումի նահանգը, ինչպէս եւ Բագուի նահանգի մէջ Բագուի քաղաքապետութիւնը։ 1912 Թ. վիճակագրութեան մէջ դրանք առանձին մասեր են, բայց համեմատութեան համար նախկին ձեւով միացրել եմ։

Գանձակի	728943	871557	142614	20	1125152	253595	28
Երևանի	670405	804757	134352	20	1062596	257839	32
Սևծովեան	18125	55228	36103	200	166960	112732	200
Դաղստանի	592780	586736	6114	—1	684580	97944	16
Կարսի	174044	292498	118454	68	371903	253449	86
Զաքաթալի	74449	82168	7719	9	81003	1065	—
Ընդամենը	4881343	5516139	813241	15	7323025	1806886	32

Ինչպէս այս տախտակից երևում է, Անդրկովկասի ազգաբնակութիւնը 26 տարուայ ընթացքում աւելացել է 2620127 ով։ Առաջին 10 տարին աւելացման տոկոսը եղել է 15, իսկ վերջին 15 տարին 32։ 10-ը տարուայ ընթացքում աճեցումը միջին թւով տարեկան եղել է $1\frac{1}{2}$%, իսկ 15 տարուայ ընթացքում տարեկան միջին թւով 2, $\frac{2}{15}$%։ Ըստ նահանգների աճեցման մեծ տոկոս են ցոյց տալիս (Բաթումի (200 %), Կարսի (86 %) և Բաքուի (48 %) նահանգները, որ բնական աճեցում չէ, այլ աւելի շատ ներգաղթի արդիւնք։ Զաքաթալայի շրջանը փոխանակ աճեցման նուազում է ցոյց տալիս (—1065), որը դարձեալ պէտք է վերագրել արտագաղթի։

Ընդհանրապէս վերջին 15 տարուայ աճեցման տոկոսը բոլոր նահանգներում պտտւում է 30-ի շուրջը։ Եթէ արտաքին պայմանները չխանգարեն, արտաքոյ կարգի դէպքեր չպատահեն, այս հաշւով Անդրկովկասի ազգաբնակութիւնը մօտաւորապէս 50-60 տարուայ ընթացքում կարող է կրկնապատկուել։ Այնպէս որ ազգաբնակութեան աճեցումը պէտք է համարել յառաջադիմող, նորմալ։

Անդրկովկասում սեռերի թւական յարաբերութիւնը 26 տարուայ մէջ հետևեալ փոփոխութիւնն է կրել։

Թիւ	ազգաբնակութ.	արական	%	իգական	%
1886	4881343	2642875	54 %	2238468	46 %
1897	5516139	2979702	54, 10 %	2539437	45, 90 %
1912	7323025	3920253	53, 55 %	3402777	46, 45 %

Ինչպէս այս համեմատութիւնից երևում է տղամարդիկ կանանցից աւել են մի քանի տոկոսով (3-4 %), բայց ըստ երևոյթին տղամարդկանց աճեցման տոկոսը հետզհետէ իջնել է սկսում։ Քաղաքներում այդ նուազումը նկատելի չէ (տղամարդիկ 55, 55 % իսկ կանայք 44, 45 %)։ Այս սկզբից բաւական տարօրինակ է թւում, որովհետև դիտուած է, որ քաղաքակրթուած վայրերում կանայք աւել են տղամարդկանցից։ Անդրկովկասում այս հակառակութիւնը բացատրւում է նրանով, որ քաղաքներում կան շատ բանւորներ կամ այլ բնակիչներ, որոնց կա-

նայք հետները չեն, կամ որոնք Ռուսաստանից են գալիս։

Ծնունդների և մահերի համեմատութիւնը հետևեալն է ցոյց տալիս։

Ծ ն ո ւ ն դ ն ե ր

Թիւ	արական	%	իգական	%	միասին
1898	87965	54	74985	46	162950
1911	102373	53, 27	89794	46, 73	192167

Մ ե ռ ն ո ղ ն ե ր

Թիւ	արական	%	իգական	%	միասին	+
1898	56874	54, 5	47458	45, 5	104332	+ 58618
1911	59604	54	50967	46	110571	+ 81596

Այս աղիւսակից երևում է, որ ազամարդիկ համեմատաբար շատ են ծնւում, բայց և համեմատաբար շատ են մեռնում։ Իսկ սեռերի յարաբերութիւնը ընդհանրապէս նոյնն է, ինչպէս առաջ ցոյց տուինք։ Թէև շատ դժուար կերպով, այնուամենայնիւ նկատելի է որ ազամարդկանց տոկոսն իջնել է սկսում։

Այժմ հետաքրքիր է պարզել Անդրկովկասի չորս գլխաւոր ազգերի աճեցումը։

	1897	1912	+	%
Ռուսներ	122257	552161	429904	350
Թաթմելէյին·	1191999	1635533	443534	37, 28
Հայեր	939131	1636486	697355	74, 25
Թուրք. տաճիկ·	1209885	2257765	1047980	41 —

Աճեցման ամենամեծ տոկոս են ցոյց տալիս ռուսները (350%) և հայերը (74, 25%)։ Այս բնական չէ և պէտք է վերագրել ներգաղթի։ Դժբախտաբար վիճակագրութիւնը ցոյց չէ տալիս գաղթականների թիւը։ Թաթմելէյինների և թուրքերի աճեցումը կարելի է բնական համարել։ Ընդհանրապէս այս դէպքում էլ կարելի է ընդունել, որ այս ազգերը 15 տարուայ ընթացքում աճել են 30-40%։ Հայերի բնական աճեցումը մօտաւորապէս գտնելու համար կարելի է վերցնել Գանձակի և Երևանի նահանգներից երկուական գաւառ և փորձել այդ տեղից հանել։

Երևանի նահանգ	1909 թ.	1912 թ.	+	%
Էջմիածնի գաւ. հայեր	87915	101084	13160	14
Ալէքսանդրապոլի »	139015	193304	54289	37
Գանձակի նահանգ				
Շուշուայ գաւ. հայեր	75431	92192	16761	22
Ղազախի » »	49815	57781	7966	16
ընդամենը 4 գաւ. հայեր	352176	444371	92176	26

Երեք տարուայ ընթացքում հայերն այդ չորս գաւառում միջին թւով աւելացել են 26 %․ այնինչ միջին թւով տարեկան մօտաւորապէս 8 %։ Եթէ այդ շատ համարենք, և հայերի աճեցման տարեկան տոկոսը 4 վերցնենք, այն ժամանակ 15 տարուայ ընթացքում հայերի աճեցումը մօտաւորապէս 60 % կըլինի։ Այս էլ գծուար հաւատալի է թւում։ Բայց իրողութիւնն այն է, որ հայերը բաւական մեծ տոկոսով աճում են։

Այս ամենից յետոյ փոքրիկ ուսումնասիրական փորձս բերում է այն եզրակացութեան, որ Անդրկովկասի ազգաբնակութիւնը յառաջադիմում է, նրա աճեցման տոկոսը բաւական բարձր է։ Եւ եթէ պայմանները դէպի վատը չփոխուեն և այսպէս շարունակուի, կարելի է ենթադրել, որ իւրաքանչիւր 50-60 տարին մի անգամ ազգաբնակութիւնը կրկնապատկուել կարող է։ Այս, իհարկէ, չափազանց ուրախալի է․ ուրիշների պէս մենք տեղիք չունենք գանգատուելու ժողովրդի նուազման վրայ։ Ազգաբնակութեան խտութիւնը հետզհետէ ստեղծում է և ապրելու պայմաններ. երկիրը քաղաքակրթապէս բարձրացնում է, բնութեան բարիքներն, ուժերը մեծ չափով են շահագործւում։

Բայց բնութեան օգտագործումը ինքնիրեն լինել չէ կարող։ Ներկայումս, երբ ազգաբնակութիւնը դեռ համեմատօրէն քիչ է, ժողովուրդը գծուարութեամբ է ապրում․ որովհետև չգիտէ կամ հնարաւորութիւն չունի երկրի բարիքներից հարկաւոր չափով օգտուել։ Եւ ահա այստեղ ազգաբնակութեան վաղօրօք օգնութեան պէտք է հասնեն գիտութիւնը, պետութիւնը, համայնական ու անհատական ձեռնարկութիւնները և մանաւանդ դպրոցը։ Սրանք պէտք է հետզհետէ բազմացող ազգաբնակութեան համար ապրելու պայմաններ ստեղծեն, պէտք է բնութիւնն օգտագործելու նոր հնարներ, միջոցներ սովորեցնեն, տան։

Կովկասը բնութիւնից ամեն կողմից առատ օժտուած է, նրա բնական հարստութիւններն անսպառ են։ Եթէ դրանք շահագործուել սկսեն, այն ժամանակ Կովկասին սպասում է մի շատ գրաւիչ ապագայ։ Ազգաբնակութեան արագ աճեցումն ազդանշան է երկրի քաղաքակրթուելուն, յառաջադիմելուն։[1]

Ա. Մուսայէլեան

---

1) Յօդուածիս մէջ մի քանի թւերի գումարները սխալ են։ Ես զանազան նկատառումներով իրաւունք չհամարեցի ուղղել այդ և թողեցի այնպէս, ինչպէս բնագրի մէջ է։